

Сафарян Світлана Іванівна,

доцент кафедри методики мов і
літератури Інституту
післядипломної педагогічної освіти
Київського університету імені
Бориса Грінченка, кандидат
педагогічних наук

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ

Стаття присвячена проблемі формування творчої особистості школяра та навчання творчості. Увага акцентована на психолого-педагогічних особливостях процесу формування та розвитку творчих здібностей як складного системного утворення. Стаття знайомить з певними науково-теоретичними джерелами, у яких досліджується проблема формування творчих здібностей школярів, та містить певні методичні поради щодо організації навчально-виховного процесу, спрямованого на формування творчої особистості дитини.

Ключові слова: творчість, здібність, теорії формування знань, умінь та навичок, творчий характер пізнавальної діяльності, етапи розвитку творчих здібностей.

Сучасний стан суспільного розвитку, динамічні зміни в усіх сферах людської діяльності зумовлюють зростаючу потребу суспільства у формуванні творчої особистості з високим рівнем інтелектуального розвитку, креативних можливостей, здатної до створення та засвоєння інновацій у будь-якій галузі.

Вирішення цього важливого завдання покладено насамперед на систему освіти, що потребує принципово нових підходів до навчання, виховання та

підготовки до самостійного життя підростаючого покоління, постійного оновлення форм та методів навчання з метою більш ефективного впливу їх на розвиток творчої особистості учня. Тому ми маємо на меті ознайомити з певними психолого-педагогічними та методичними чинниками формування творчої особистості школяра та навчання творчості у системі загальної середньої освіти.

Творчість — процес народження нового, виникнення нових думок, почуттів та образів, які потім стають регуляторами творчих дій. Водночас творчість — це здатність людини створювати з наявного матеріалу дійсності на основі пізнання закономірностей об'єктивного світу нову реальність, що задовольняє різноманітні суспільні та особистісні потреби. Суспільство загалом і кожен член його зокрема є при цьому суб'єктами творчої діяльності. На думку академіка В. Вернадського, саме завдяки своїй продуктивній праці та творчій думці людство здійснило перехід від біосфери до ноосфери («ноос» з грец. — «розум»).

Творчість людини — явище складне, багатогранне і суперечливе, що охоплює чимало сфер буття. Якщо людині у рутинній роботі у відомому вдалося знайти невідоме і оригінально вирішити завдання, то механізм її творчості розвивався за законами саморуху. Інша справа, якщо людина має уявлення про механізм творчості, знає його склад, властивості, здатна його розвивати й уміло ним користуватися.

Нині поняття «здібність» є одним з найбільш загальних у психології і педагогіці. Так, С. Л. Рубінштейн розумів під здібностями складне системне утворення, яке включає в себе цілу низку даних, без яких людина була б нездатна до певної конкретної діяльності, і властивостей, які виробляються лише у процесі певним чином організованої діяльності [17].

Таким чином, що більше розвинена у людини здібність, то легшою є для неї діяльність. Здібному все дається набагато простіше, а невдаха проливає більше поту і сліз.

Сучасні наукові дослідження наголошують, що *творчі здібності можна не лише розвивати, але й формувати*. Коли від учнів вимагають творчості, але не вчать їй, то школярі доволі часто вдаються до підробки, імітування творчого процесу. Краще не вимагати одразу творчості, а формувати її, навчати їй.

Реалізація принципів формування творчих здібностей школярів неможлива без врахування і застосування на практиці досягнень вітчизняної та зарубіжної науки, зокрема і психолого-педагогічних досліджень у царині механізму творчості. Насамперед нам необхідно враховувати такі *психолого-педагогічні передумови*:

- вчення про закономірності розумового розвитку учнів і формування у них творчих здібностей, а також про педагогічне керівництво цим процесом (Л. Виготський, А. Громцева, З. Калмикова, Г. Костюк, В. Сухомлинський);
- теорія асоціативності засвоєння знань (С. Рубінштейн, Ю. Самарін);
- теорія поетапного формування розумових дій (П. Гальперін, Н. Тамаріна);
- теорія узагальнення і форм способів пізнання (Д. Ельконін, В. Давидов).

Опорою також можуть слугувати праці вчених-психологів: про діяльнісний підхід до розвитку особистості (С. Рубінштейн); про пізнання як результат набутого досвіду (А. Бодальов); про продуктивне мислення як основу навчання (З. Калмикова); про розвиток підлітків і старшокласників (Л. Божович, Л. Ружина); характеристики вікової та педагогічної психології (Г. Абрамова, Ф. Нащенко, Я. Коломинський, О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук).

Значний інтерес викликають думки вчених щодо умов засвоєння понять учнями та успішного розв'язання ними розумових задач, психологічних основ навчання й розвитку особистості. Оскільки навчання і виховання є, по суті, керівництвом з індивідуального становлення особистості, а розвиток людини відбувається внаслідок цілеспрямованого, відповідним чином організованого навчання, можна говорити не лише про механізм психічного розвитку особистості, але й про засоби впливу на неї, що дає змогу моделювати

педагогічний процес. На думку Л. Виготського, на вчителя покладаються функції консультанта, порадирика, організатора і лідера пізнавального процесу; натомість учень одержує структуроване і дозоване в часі навчальне завдання, необхідні засоби для його успішного вирішення і стає особисто відповідальним за хід і результати роботи [4, 233].

Саме у процесі такого навчання *можуть ефективно формуватися творчі здібності школярів*, адже самостійне вирішення навчального завдання, вибір тих чи інших засобів його вирішення, почуття особистої відповідальності за результат допомагають сформувати певні уміння та навички, які будуть використовуватися згодом вже не у навчальному процесі, а в самостійній професійній діяльності.

Нам необхідно враховувати, що будь-який розвиток, у тому числі і творчих здібностей, відбувається раптово і має спонтанний характер, тому навчання йде слідом за розвитком, і вчитель має дочекатися, поки учень дозріє для певних розумових і творчих дій. Ж. Піаже зазначає: «Найбільше, що можна зробити — це поділити неперервний розвиток на стадії, що визначаються певними зовнішніми критеріями» [13, 196]. Але якщо розумові дії групуються і рівнем їх систематизації визначається рівень інтелекту, то можливо і впливати на розумовий розвиток. Утім, не кожне навчання має наслідком такий розвиток.

Так, Л. Виготський звертає увагу на те, що розвиток дитини відбувається у процесі її спеціально організованого навчання і виховання [4, 388]. Вченому вдалося відкрити «зону найближчого розвитку дитини», показати роль педагогічної допомоги і керівництва в навчально-виховному процесі.

Важливими також є психологічні *теорії формування в учнів заданих знань, умінь та навичок*. За теорією асоціативності Ю. Самаріна, об'єднання асоціативних рядів у системи знаменує собою формування інтелекту та творчості, яке відбувається внаслідок аналітико-синтетичної роботи суб'єкта в процесі пізнання. Розум, як система знань (за К. Ушинським) і система дій (за Ж. Піаже), набуває керованості з боку вчителя, на що і вказував Л. Виготський.

Важливо те, що це стосується й досвіду виконання розумових дій різного типу. «Знаходження шляху розв'язання задачі, — нагадує Г. Костюк, — полегшується в тих випадках, коли можна підвести нову задачу під певну категорію або тип *старих відомих* задач і скористатися з раніше випробуваних способів їх розв'язання» [8, 128] (виділено мною. — Авт.).

Залежно від того, які компоненти цілісної структури пізнавальної діяльності і розвитку творчих здібностей беруться до уваги, вчені розрізняють *теорії*:

- змістового узагальнення (Д. Ельконін, В. Давидов);
- розвивального навчання (Л. Занков);
- власне поетапного формування розумових дій і творчих здібностей (П. Гальперін, Н. Тализіна);
- програмованого навчання;
- когнітивну теорію учіння (Д. Бруннер, С. Пайперт) тощо [15, 22].

Поділяючи думку Д. Ельконіна про те, що розумовий розвиток, у тому числі і розвиток творчих здібностей, відбувається не лише внаслідок накопичених знань, а й завдяки освоєнню мислительних операцій, беремо до уваги *характеристику*, яку вчений дає *структурі навчальної діяльності*, куди входять:

- навчальна задача, складена за змістом і способом дії;
- навчальні дії, внаслідок яких формуються спосіб заданої дії та певні творчі здібності;
- контрольні дії на зіставлення розумових дій з їх зразком;
- оцінки тих змін, які відбулися в самому суб'єкті [16, 219].

Отже, у побудові навчальної моделі необхідно передбачити системи завдань, які відбивали б не лише зміст, але й способи розумових дій, формування творчих здібностей, пропонували б різні шляхи вирішення навчальних завдань, передбачали б перевірку і корекцію їх ходу та результатів,

звжали б на позитивні зрушення в досвіді учнів, у розвитку їхньої самостійної творчості.

Творчий характер пізнавальної діяльності учнів не суперечить систематизації розумових дій, бо систематизація діяльності педагога і учнів пов'язана з вищими формами пізнання. Хоча більш дієвим за систематизацію психологи і педагоги вважають усвідомлення учнями узагальнених способів вирішення завдань певного типу, що досягається спершу накопиченням у них досвіду самостійної творчої пізнавальної діяльності з використанням орієнтовної основи розумових дій (А. Алексюк, А. Бодальов, В. Давидов, Г. Костюк, В. Онищук, Л. Проколієнко).

Оминувши роботу учнів за певним навчальним алгоритмом, намагаючись одразу навчити їх евристичним способам здобуття знань і вмінь, педагоги ігноруватимуть природну єдність репродуктивної й творчої пошукової діяльності, від чого застерігає більшість вчених. «Важко собі уявити, — пише М. Кларін, — щоб навчання завжди зводилося до організації чистої репродукції, ще більш нереально уявити собі навчання на суто дослідницькій основі» [7, 4] (виділено мною. — Авт.).

Коли спочатку за зразком (алгоритмом), а потім і в застосуванні опорних знань та вмінь у новій навчальній ситуації учні будуть змушені будувати на основі раніше засвоєних розумових операцій свою комбінацію способів вирішення завдання, насправді — *творити*, реконструюючи і конструюючи модель діяльності, тоді у них розвиватиметься осмислення власних розумових дій і операцій, накопичуватиметься активний досвід творчої роботи взагалі, а не якогось одного її типу, вироблятимуться правильні способи інтелектуальної, творчої і практичної діяльності.

У навчанні завжди важливо враховувати його характер, який Л. Виготським визначається як співвідношення двох основних видів людської діяльності: *репродуктивної*, коли активізується переважно пам'ять, актуалізуються колишні враження й набутий досвід діяльності, і *продуктивної*,

що передбачає здобуття учнями в ході їхньої пізнавальної діяльності нових знань і вмінь.

При цьому слід мати на увазі, що не кожна самостійна робота учнів здатна активізувати їхнє мислення і, головне, формувати творчі здібності. Дослідники твердять, що можна виконувати безліч різноманітних завдань, але при цьому мало мислити і творити, якщо постійно залишатися у полоні регламентованої діяльності, готових схем чи затверджених операцій [14].

Зразки розумових дій можуть виконувати свою нормативну функцію тоді, коли учні в змозі на їхній основі створити нові способи діяльності. Вочевидь, потрібна така пізнавальна робота, у ході якої учні здобувають знання і водночас засвоюють правила виконання розумових операцій, переносять набуті знання і вміння у нову навчальну ситуацію. Саме тоді у них розвивається спостережливість, уява, наполегливість та цілеспрямованість, здатність прогнозувати власну діяльність, користуватися її результатами. Відбувається, за свідченням З. Калмикової, становлення нових психічних утворень, системи нервових зв'язків, форм психічної саморегуляції, розвиток певних рис особистості [6, 18].

Керуючись завданнями формування в учнів творчих здібностей, спираючись на психологічні теорії засвоєння знань і концепції та підходи до розвитку діяльної особистості, поділяємо думку вчених (П. Гальперін, Н. Талізін, Г. Костюк, Л. Проколієнко) про етапний характер навчального процесу.

У визначенні етапів розвитку творчих здібностей орієнтуємося на встановлені у сучасній педагогіці рівні сформованості в учнів якостей знань. Так, на думку М. Москаленко, *перший рівень — репродуктивний*, він передбачає пряме відтворення знань та способів діяльності, коли учень розпізнає навчальну інформацію, може її описати, дати готове визначення, застосувати раніше засвоєні способи діяльності, виконати завдання за зразком.

Тут спрацьовують переважно чинники механічної пам'яті, відповідно рівень сформованості творчих здібностей мінімальний.

Другий рівень — конструктивний. Він передбачає вже не відтворення, а перетворення набутих знань. Спостерігається перенесення відомих способів розумових дій у схожі за типом навчальні ситуації. При цьому, як стверджують психологи, відбувається не просто накладка однієї задачі на іншу, а розвивається конструктивна здатність і до аналітико-синтетичної діяльності.

Третій рівень визначається *творчим характером діяльності* учнів, які знаходять нові способи мислительних дій та операцій. Учень творчо застосовує знання в нових нестандартних ситуаціях [10, 77].

У процесі формування творчих здібностей значний інтерес викликають *психологічні дослідження* вікових психорозумових особливостей учнів. Йдеться насамперед про характеристики вікової та педагогічної психології, визначені вітчизняними вченими (О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук). Вони стверджують, що підлітки вже здатні не тільки проектувати можливе, а й «підніматися» над дійсністю методом планування і контролю своїх вільних фантастичних побудов, навчаються рефлексувати на свої розумові дії й операції та переживати від цього інтелектуальні почуття [3, 182—183].

Формування вищих психічних функцій прямо залежить від системи отримуваних знань саме у підлітковому віці. І коли своєчасно не розкрити учням цього віку проблем пізнавальної діяльності, надалі навчання виявиться менш ефективним. Тому багато людей, навіть закінчуючи навчання і розпочинаючи самостійну професійну діяльність, продовжують залишатися на рівні конкретних мислительних операцій, чого для досягнення ефективності у роботі, звичайно, недостатньо. Російський психолог Г. Абрамов вважає: «У підлітка є вже всі психологічні передумови, щоб жити власним, особистим життям: є внутрішній план дій, є орієнтація на внутрішній світ, є способи розуміння оточуючого світу — тип мислення» [1, 458]. Проте зовсім не байдуже, як цей тип мислення склався: спонтанно (Ж. Піаже), чи для його

формування застосовано цілеспрямовані педагогічні зусилля (Л. Виготський, В. Давидов, Д. Ельконін, Г. Костюк, В. Паламарчук, В. Сухомлинський).

Важливою новою якістю підлітків психологи вважають їх *самостійність* у постановці складних цілей і здатність підпорядковувати їм свої дії. Ця прикметна для них здатність вносити корективи у свій постійний режим, розподіляти свої сили відповідно до обсягу і термінів завдання є досить сприятливою у процесі навчання. Емоційно насичена увага підлітків наближає їх до розуміння інших людей, допомагає відчувати їхній внутрішній стан, пояснити самопочуття, налаштуватися на зацікавлене спілкування з ними. Вироблення і закріплення таких умінь стане у майбутньому ознакою творчої особистості.

Слід пам'ятати, що сприйняття і розуміння людиною людини постійно супроводжується активізацією у реципієнта морально-естетичної сфери [2]. Духовний світ підлітків наповнюється досвідом вирішення соціальних проблем, стосунків між людьми, моральних оцінок подій та вчинків оточуючих. Підлітки починають активний «пошук себе», не тільки прагнуть розвинути в собі бажання якості, але й спрямовуються на досягнення можливого — мріють про те, якими вони будуть у майбутньому.

У підлітків помітне прагнення до саморозвитку і самореалізації, яке потрібно враховувати й розвивати. Для них мають важливе значення набуті у процесі навчання знання та вміння. Однак, щоб зацікавитися навчанням, вони повинні бачити життєве призначення засвоєваних знань. Інтелектуальні й ціннісні зміни, як доводять психологи, дають змогу розвиватися власній ієрархії цінностей підлітків, що починає впливати на їхню поведінку. «Вже у середині та наприкінці підліткового віку *егоцентризм* починає погано поступатися місцем *децентрації* як найбільш досконалій позиції підлітка. Це означає формування особливих здібностей:

- застосування у ставленні до самого себе тих самих критеріїв та оцінок, що й до інших;

- використання загальних принципів співіснування як основи моральної поведінки й оцінки відповідно до них як самого себе, так і інших;
- здатність враховувати потреби та інтереси оточуючих у такій самій мірі, як і свої власні» [3, 218] (виділено мною. — Авт.).

Таким чином, аналіз теоретичних психологічних та педагогічних досліджень у царині формування творчих здібностей школярів свідчить про необхідність керованого педагогічного процесу і вказує на умови цілеспрямованого вироблення в учнів якостей особистості, серед яких варто насамперед вирізнити: усвідомлення мети своєї діяльності, освоєння способів розумових дій, спеціальний розвиток репродуктивних, евристичних та дослідницьких прийомів розумової діяльності, поетапний характер формування навчальних умінь та творчих здібностей.

Отже, підсумовуючи викладене вище, можна дійти таких **висновків**:

- формування творчих здібностей особистості неодмінно передбачає впровадження у шкільну практику гуманістичних принципів освіти, коли у центрі перебуває особистість дитини з її потребами, інтересами і можливостями, а вчитель з набором педагогічних методів, форм, технологій виконує функцію порадника, консультанта, аби не допустити згубної дії зовнішніх чинників на психологічний розвиток дитини;
- процес формування творчих здібностей школярів вимагає зваженого підходу до задоволення їхніх інтересів щодо змісту освіти. Помилковим і таким, що суперечить інтересам розвитку творчих здібностей дитини, є механічне розширення програмного матеріалу, введення нових навчальних предметів, які є спрощеним варіантом навчальних дисциплін ВНЗ;
- у рівневій диференціації змісту освіти потрібно виходити не з того, скільки навчального матеріалу за одиницю часу може засвоїти дитина, а з того, які це мають бути факти, який між ними має бути зв'язок, у якому вигляді (на якому рівні) вони мають бути засвоєні. Ці знання не мають бути механічно засвоєними, неповними, спрощеними;

- у процесі формування творчих здібностей необхідно враховувати вікові особливості школярів, їхні психофізіологічні особливості;
- формування творчих здібностей особистості — це врахування на змістовому і процесуальному рівнях сутності творчого процесу та сучасних досягнень психолого-педагогічних наук.

Психологи стверджують, що людина здатна до творчості у всі періоди свого життя і у всіх галузях діяльності, оскільки кожен індивід має творчий потенціал різного рівня, а творчі здібності піддаються вихованню і культивуванню. Безперечно, прийде той час, коли навчання у школах і ВНЗ будуватиметься тільки на творчій основі і знання будуть подаватися так і такою мірою, щоб максимально забезпечити розвиток кожної творчої особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абрамова Г. Возрастная психология* / Г. Абрамова. — М.: Академический проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2000. — 624 с.
2. *Бодалев А. А. Восприятие и понимание человека человеком* / А. А. Бодалев. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. — 200 с.
3. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. — К.: Просвіта, 2001. — 416 с.
4. *Выготский Л. С. Педагогическая психология* / Под ред. В. В. Давыдова. — М.: Педагогика, 1991. — 480 с.
5. *Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении (логико-психолог. проблемы построения учебных предметов)* / В. В. Давыдов. — М.: Педагогика, 1972. — 424 с.
6. *Калмыкова З. И. Продуктивное мышление как основа обучаемости* / З. И. Калмыкова. — М.: Педагогика, 1981. — 200 с.
7. *Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості* / Г. С. Костюк [Під ред. Л. М. Проколієнко; упоряд.:

В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губка, О. В. Проскура]. — К.: Рад. школа, 1989. — 608 с.

8. *Кларин М. В.* Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии (анализ зарубежного опыта) / М. В. Кларин. — Рига: НПУ Эксперимент, 1998. — 180 с.

9. *Москаленко Н. В.* Управління процесом формування якостей знань учнів гуманітарної гімназії: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / Н. В. Москаленко. — К., 1995. — 213 с.

10. *Пиаже Ж.* Изб. психол. тр. / Ж. Пиаже [Пер. с англ. и фр. / вступ. статья В. А. Лекторского, В. Н. Садовского, Е. Г. Юдина]. — М.: Международная педагогическая академия, 1994. — 680 с.

11. *Эльконин Д. Б.* Избр. психол. тр. / Д. Б. Эльконин [Под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко]. — М.: Педагогика, 1989. — 560 с.: ил.

12. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы способностей и вопросы психологической теории / С. Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. — 1960. — № 3. — С. 3—15.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС

13.00.02 — Теорія та методика навчання (з галузей знань)

Сафарян С. І.

Психолого-педагогічні особливості формування творчих здібностей школярів

Кількість бібліографічних посилань — 12.

Сафарян С. И.

Психолого-педагогические особенности формирования творческих способностей школьников

В статье речь идет о проблеме формирования творческой личности школьника в процессе обучения в общеобразовательном учебном заведении.

Особое внимание акцентируется на отдельных психологических и педагогических особенностях процесса формирования и развития творческих способностей как сложного системного образования. Статья знакомит с некоторыми научно-теоретическими психолого-педагогическими источниками, которые посвящены исследованиям проблемы обучения и развития творчества в системе школьного образования, а также содержит отдельные методические советы относительно организации учебно-воспитательного процесса, направленного на формирование творческих способностей учащихся.

Ключевые слова: творчество, способность, теории формирования знаний, умений и навыков, творческий характер познавательной деятельности, этапы развития творческих способностей.

Safaryan S. I.

Psycho-pedagogical peculiarities of the creative abilities of students

The article deals with the problem of forming of the creative personality of schoolchildren in the process of their teaching. The special attention is paid to some psychological and pedagogical features of the process of forming and development of creative abilities as a problem of educational system.

The psychological and pedagogical sources which are devoted to researches of the problem of teaching and development of creation in the system of school education are analyzed and methodical recommendations concerning the organization of teaching and educational process, directed on forming of creative abilities of schoolchildren are given.

Keywords: creative, capability, theory of forming knowledge, abilities and practice\skill, creative character of cognitive activities, the stage development of creation capabilities.